

Irodalom

- SUBA J. (1999): Vámutak topográfiája: határszéli forgalom Magyarország északi határszakaszán 1920–1938 között. In: „Változó világ, átalakuló politikai földrajz” (szerk.: Pap Norbert) 1999. Pécs 201–206 p.
- SUBA J. (2000): Adalékok a trianoni határ megállapításához Vas vármegyében In: Vasi Szemle LIV. évf. 2000. 3 szám. 302–309. p.
- SUBA J. (2003): Határátkelőhelyek vámutak a trianoni Magyarországon 1919–1938. In: Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság (Szerk.:) Frisnyák Sándor-Gál András (556 p.) 539–556 p. Nyíregyháza–Szerencs 2003.
- SUBA J. (2005): Határmenti forgalom szabályozása Magyarországon a két világháború között. In: A Kárpát-medence politikai földrajza (szerk: Pap Norbert – Végh Andor) Pécs 2005. 110–118 p.
- SUBA J. (2016): A mindennapi élet jogi szabályozása a trianoni magyar–osztrák határ mentén. In: Történeti Földrajzi Közlemények 4. évf.1. szám.2016. 125–140.p.
- Belügyi Közlöny 1920. 757–758. p. 21758/1920 BM. körrendelet
- Belügyi Közlöny 1922. 1292. p. 62643/1922 BM. körrendelet
- Belügyi Közlöny 1927. 1167–1171.p. 12.9013/1927 PüM. körrendelet.
- Belügyi Közlöny 1927. 1087–1089.p.11.0060/1927 PüM. körrendelet
- Belügyi Közlöny 1927. 1322–23. p. 144.124/1927 PüM. körrendelet.
- Belügyi Közlöny 1927. 1167–1171.p. 129.013/1927. PüM. körrendelete.
- Budapesti Közlöny 1930. 124. szám. 2–32. p. 6 100/1930. PüM. rendelet.
- Budapesti Közlöny, 1930. 296. sz. 2–10. p. 132 400/1930. PüM. rendelet.
- Értesítő a m. kir. Vámhivatalok részére 1923. 57–58.p. 16 155/1923. vámigazgatóság rendelet.
- Értesítő a m. kir. Vámhivatalok részére 1935. 12–15.p. 13 581/1935. vámigazgatóság rendelet.
- Magyarországi Rendeletek Tára 1923. 45–122. p. 1421/1923 ME. rendelet
- Magyarországi Rendeletek Tára 1924. 288–341.p. 1924. XIX: tc.,
- Magyarországi Rendeletek Tára 1926. 228–238.p. 11.110/1926 ME rendelet.
- Magyarországi Rendeletek Tára 1926. 239–246 p. 11.111./1926 ME rendelet.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

DÉKÁNY ISTVÁN FÖLDRAJZELMÉLETI MUNKÁSSÁGA, KÖZÉPISKOLAI TANKÖNYVÍRŐI TEVÉKENYSÉGE

HAJDÚ ZOLTÁN¹

Bevezetés

A modern magyar társadalomföldrajz kialakulása rendkívül hosszú, éles vitákkal, szembenállásokkal, sokszor személyeskedésekkel, sőt gyalázkodásokkal kísért folyamatként játszódott le. Ezeknek a vitáknak a lényege röviden és leegyszerűsítve abban foglalható össze, hogy a vitázó felek eltérő módon ítélték meg, a földrajztudomány alapkérdéseit, nevezetesen, hogy a földrajztudomány elsősorban, avagy kizárólagosan természettudomány, netán meghatározóan társadalomtudományi jellegű diszciplína, avagy azzá kell-e válnia, illetve kétarcú, dualisztikus tudomány. Az alapkérdés valójában az volt, hogy az embert, illetve a társadalmat mineműségében, milyen módon és mértékben tegye a földrajztudomány saját szerves kutatási tárgyává, miképpen fogalmazza meg velük szemben feladatait.

A magyar emberföldrajz modernizálódását erőteljesen felgyorsította az I. világháború, illetve a háborús vereség utáni új helyzetből fakadó elvárások, szükségletek, nemzeti kényszerek. A béketárgyalásokra készülve létrejött a modern magyar gazdaságföldrajz, valamint a gazdasági kartográfia. A népeségi-nemzetiségi kérdések földrajzi feltárása, térképezése, elemzése az ország szempontjából lényegi kérdéssé vált. A Teleki által szerkesztett, sajátos népsűrűségi-nemzetiségi térkép, a „carte rouge” a párizsi béketárgyalásokon általános feltűnést keltett.

A századforduló magyar földrajztudományának meghatározó személyiségei (Lóczy Lajos, Cholnoky Jenő) a földrajzi determinizmus alapján elemezték a társadalom és a földrajzi környezet kölcsönkapcsolatát. Cholnoky több, tudatos megfogalmazásban eljutott a mechanikus földrajzi determinizmusig. Ugyanakkor védekezett a „történelmi materializmus vádjá ellen”.

Czirbusz az önmagát akkor is újrafogalmazó földrajztudomány nagy művelt-ségű, éles eszű és nyelvű alkotó alakja, s azon belül az emberföldrajz kiépítője volt. Emberi habitusa, a társadalomföldrajz legitimálásáért folytatott, gyakran szenvedélyes, durva küzdelme megakadályozta abban, hogy a korszak szakmailag elfogadott, tisztelt vezéralakja legyen. Nem egyedül Czirbusz hibája volt az áldatlan állapotok kialakulása a korszak magyar földrajztudományában.

¹ MTA KRTK Pécs, Papnövelde út 22, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár, hajdu@rkk.hu

A tudomány történetében többször előfordult, hogy egy „nem igazi céhbeli” egyéniség jelentős hatást gyakorolt egy adott szaktudomány fejlődésére. Ezek a hatások leginkább az átfogó, a rendszerjellegű áttekintések, inter- és multidiszciplináris megközelítések révén jelentek meg és váltak értékessé az adott tudományterületen. Az ilyen személyiségek a legtrikábban jutottak meghatározó szerephez abban a tudományban, melynek belső ügyeibe – bármilyen sikeresen és eredményesen –, de úgymond kívülről, netán „illetéktelenül” beavatkoztak.

Dékány István tudományos életművét – különösen filozófiai és szociológiai munkásságát – 1949 után a politika negatívan ítélte meg, így szó sem lehetett földrajztudományi tevékenységének más jellegű minősítéséről, értékeléséről. Az 1949 után a két világháború közötti tudományos életművéért megkapott pejoratív jellegű „államszociológus” politikai és tudományos bélyeg szinte lehetlenné tette társadalomföldrajzi munkásságának az elemzését is.

Nem tekintjük feladatunknak Dékány filozófia, történettudományi, szociológiai, közgazdasági, társadalompszichológiai munkásságának ismertetését és értékelését, csak azt jegyezzük meg, hogy lényegében „fő szakterületei” is adósa Dékány István tudományos életművének átfogó, kritikai értékelésével, avagy újraértékelésével. Nem tartjuk feladatunknak Dékány „eklektikus”, „pozitivist”, „konzervatív”, „méréskelten liberális”, „antimarxista” ideológiai minősítése, ill. a minősítések változása okainak feltárását. A tudományos életműből csak a földrajztudománnyal kapcsolatos, s főként az emberföldrajzra irányuló munkásságát elemezzük.

Életrajzi vázlat

Dékány István 1886. április 30-án született Kecskeméten. Értelmiségi családi környezetben nőtt fel, érdeklődése már korán történeti jellegűvé vált. Középiskoláit szülővárosában, egyetemi tanulmányait a budapesti egyetem bölcsészeti karán végezte (1904–1908), s 1908–1910 között az egyetem jogi karán folytatott tanulmányokat, s közben 1909-ben filozófiai doktorátust szerzett. (Rövid ideig Jénában és Londonban közgazdasági stúdiumokat hallgatott.) Érdeklődése szerteágazó volt, képzettsége alapján a történelem, a filozófia, a jog, a közgazdaságtudomány határterületein mozgott, de szinte tudományos pályája kezdetétől kapcsolatba került a társadalompszichológiával, a szociológiával és a földrajztudománnyal is.

1911-től gimnáziumi tanárként tevékenykedett (sok tanulmánya jelent meg a Magyar Középiskola c. folyóiratban). 1920-ban a kolozsvári egyetem a történetelmélet, 1922-ben a budapesti egyetem a történetfilozófia tárgykörben magántanárává fogadta. 1924-től a budapesti egyetemgyakorló iskolájának a tanáraként működött. 1925-ben a Társadalomtudományi Társulat alapító tagja, majd 1931–1940 között elnöke. 1926-ban a Magyar Filozófiai Társaság főtítkára lett, 1927-től szerkesztette a Társaság folyóiratát, az Athenaeumot. 1928-tól a budapesti egyetemen történetfilozófiai és szociológiai kurzusokat tartott. 1932-ben a

budapesti egyetemen nyilvános rendkívüli tanári címet kapott. 1939-től az egyetem tanárképző intézetének a tanáraként működött. 1942–1946 között a társadalomelmélet nyilvános rendes tanára volt a budapesti egyetemen.

1922 májusában az MTA levelező tagjai közé választotta Dékány Istvánt, aki székkfoglaló előadását „Tudományelméleti alapok a társadalomtudományban” címen tartotta meg. Az Akadémia munkájába több területen bekapcsolódott, de nem játszott meghatározó szerepet. 1949 novemberében az MTA átszervezésekor tanácskozó taggá minősítették, ami akkor egyet jelentett a tényleges kizárással. Dékány István 1965. november 20-án mintegy tudományosan kiközösítve Cegléden hunyt el, s a református öregtemetőben van eltemetve. 1989-ben az MTA posztumusz visszafogadta tagjai sorába.

A földrajztudomány újradefiniálója

A XIX. század második felének földrajztudománya – mint megannyi más tudomány is – a természettudományi szempontok egyoldalú befolyása alá került. Az emberföldrajz (antropogeográfia) avagy ahogyan a franciák nevezték a társadalomföldrajz (géographie sociale) is magán viselte a természettudományos meghatározottságot. Sokan azt tekintették a társadalomföldrajz feladatának, hogy kimutassa a természetnek, szűkebb értelemben a földrajzi milieunek az emberre és a társadalomra gyakorolt hatását. Dékány István számára az ember fogalma differenciáltabban fogalmazódott meg: „...az „ember” fogalmában nem az ember pusztán természettudományi fogalma jelenik meg, hanem ennél több”, fejtegette gyakran.

Dékány István széleskörű társadalomelméleti, társadalomtudományi képzettséggel, s e mellett sokoldalú természettudományi, különösen földrajzi érdeklődéssel rendelkezett (lényegében elsajátította földrajz ismeretanyagának jelentős részét). Magas fokú idegen nyelvi háttérrel (hat nyelven olvasott, írt és beszélt), foglalkozott a földrajztudomány filozófiai, tudomány-rendszertani, ismeretelméleti, belső strukturális tagozódási, oktatás-módszertani kérdéseivel, a földrajzi környezet és a társadalmi fejlődés összefüggéseivel, kölcsönhatásaival, a társadalomföldrajz belső problematikáival.

Földrajzelméleti munkássága elsősorban 1918–1924 között volt kiemelkedő, bár később is jelentek meg földrajzi jellegű, földrajzi összefüggéseket boncolgató írásai, de ezek már inkább más tudományterületek felé közvetítették a földrajzi ismeretanyagot. A Magyar Földrajzi Társaság Választmányának tagjaként az 1920-as évek elején Dékány egy rövid ideig részt vett a magyar földrajztudomány legfontosabb kérdéseinek testületi vitáiban is, de rövid idő után – saját elhatározásából – „kikopott” a magyar földrajzi közéletből.

Dékány István történeti, elméleti igényessége, filozófiai törekvése jelentős mértékben hozzájárult a földrajzi determinizmus, a földrajzi nihilizmus szélsőséges megfogalmazásainak tompításához, a francia emberföldrajzi szemlélet magyarországi meghonosításához, a földrajzi posibilista szemlélet alapjainak lerakásához.

Dékány felfogása nem illeszkedett be a történeti szituációba. A magyar földrajztudomány csak egy földrajzi determinista jellegű felfogás alapján tudta, vagy vélte igazolni a Kárpát-medence és a történelmi magyar állam elválaszthatatlanságának az elméletét, ill. a két világháború között a visszaállításának az igényét.

Kisebb jelentőségű könyvismertetések után Dékány István szinte berobbant a magyar geográfia fő hadszínterére az 1918-as tanulmányával, melyben a földrajztudomány módszertani és ismeretelméleti problematikáját járta körbe (*Dékány I.* 1918). Kiinduló pontja az, hogy a földrajztudomány jó néhány személyisége felismerte, hogy „.....kritikussá vált a földrajz helyzete, belső válságokat, módszeres kétségeket él át”. Dékány megítélése szerint a földrajztudománynak is szembe kell néznie mind a „külső rendszeresség” (a tudományok közötti problematikájával), mind pedig a „belső rendszeresség” (a tudomány belső struktúrái) kérdés-halmazával. A földrajztudománynak a külső kérdések kapcsán tudomásul kell vennie „a tudományos szabad verseny” megjelenését, kihívásait, nevezetesen, hogy más tudományterületek el akarják „hódítani” a földrajztudomány kutatási területét, s e tekintetben a földrajztudomány lényegében defenzívában van.

Dékány alapállása az volt, hogy a belső vitákon a földrajztudomány csak egy tudatos, rendszeres, kritikai újragondolás útján juthat túl eredményesen. A földrajztudománynak ki kell fejlesztenie az új, tudományos földrajzi nézőpontot. A földrajztudománynak világos választ kell adnia arra a kérdésre, hogy mit ért voltaképpen a földrajztudomány tárgyán. Annak eldöntése, hogy alapvetően milyen tudomány a földrajz nem csak formális tudomány-rendszeres kérdés, hanem gyakorlati-strukturális kérdés, hiszen ennek eldöntése lényegében meghatározza azt, hogy a két kutatóirány (természeti, társadalmi) közül melyik válik kizárólagossá, avagy jut meghatározó túlsúlyra, netán egyensúlyra a földrajztudományon belül.

1918-ban Dékány István negatív módon ítélte meg Ratzel művét, s úgy fogalmazott az antropogeográfiával kapcsolatban, hogy: „.....Ratzel munkáját alapvetőnek tekintették, holott olyan korban írt, amikor alapvető nem is lehetett. Nemcsak gyakran semmitmondó általánosságai, amelyek távol állanak törvényszerűségektől, nem állanak szolid induktív alapon, ... Ez hibája a Ratzel utánczóknak is, akikben, miként Ratzel korában, uralkodó a gyors általánosító irányzat s így fejtegetésük gyakran üres szépprózává válik” (*Dékány I.* 1918. p. 7.).

Az elméleti kérdések megválaszolásában kiemelkedő szerepet játszott a magyar földrajztudomány egyik legsokoldalúbban művelt, filozófiailag képzett, s a földrajztudomány társadalmi-politikai kérdéseit sokszínűen elemző Dékány István munkássága (*Dékány I.* 1921, 1922/a, 1922/b, 1924).

Dékány nem volt híve annak a leegyszerűsítő megoldásnak, hogy a földrajz egyesíti mindkét tudománykört, a fizikai és a társadalmi földrajzot, úgy vélte, hogy a szociogeográfiát (az antropogeográfia kifejezést elavultnak tekintette) a társadalomtudományhoz kell sorolni. A földrajzot nem tekintette tudomány-rendszeresnek, hanem „kettős arculatú” tudománynak, mint sokan tették a korszakban.

Dékány szerint a földrajztudomány mindenekelőtt filozofikus jellegű kapcsolattudomány. Nem sorolható be egyik tudománykörbe sem egyértelműen. Ugyanakkor: „A földrajz mintegy nem zárja tiltó vámfüggővel körül tudományterületét, hanem igazi filozófia szabadelvűségével engedi területére a különböző módszereket”. Dékány szerint minden tudományban két törekvés van mindig jelen: a) megtalálni az általános összefüggést (a természettörvényt), b) megtalálni a speciális (az in concreto adott) tárgyegységet.

Dékány szerint: „Földrajztudományunkat röviden szólva, egyértelműleg a genetikus tudománykörbe kell helyeznünk”. A földrajztudomány filozofikus-összekapcsoló tudomány, s mindig lesznek benne divergens irányok, irányzatok. A földrajz a valóságtudományok egyike, s egyszerre törvényszerűségeket nyomozó diszciplína (általános földrajz), valamint „leíró” tudomány. A „leíró földrajz „valóságrajz”. A földrajztudomány életében nem szabad egyikre sem abszolút értékhangsúly fektetni. A földrajzi megismerő folyamat funkcionális saját-szerűsége ugyanaz, mint az általános megismerésé, de sajátos területen, a földfelszín természetes egységein, a tájakon, ill. a tájak rendszerében.

Dékány szerint: „Földrajztudományunkat röviden szólva, egyértelműleg a genetikus tudománykörbe kell helyeznünk” (*Dékány I.* uo. p. 14.). A földrajztudomány filozofikus-összekapcsoló tudomány, s mindig lesznek benne divergens irányok, irányzatok.

A földrajz a valóságtudományok egyike, s egyszerre törvényszerűségeket nyomozó diszciplína (általános földrajz), valamint „leíró” tudomány. A „leíró földrajz „valóságrajz”. A földrajztudomány életében nem szabad egyikre sem abszolút értékhangsúly fektetni. A földrajzi megismerő folyamat funkcionális saját-szerűsége ugyanaz, mint az általános megismerésé, de sajátos területen, a földfelszín természetes egységein, a tájakon, ill. a tájak rendszerében.

Az oksági elv és kapcsolatrendszer földrajzi kialakulása szükségszerűen nyitott utat a genetikus gondolkodásnak, szükségszerűen vezetett el az alkotó emberhez, a szociogeográfia kialakulásához. A szociogeográfiában a meghatározó szempont a koordináció, a térbeli formák egymáshoz való viszonya. A földrajz az idő és a tér kategóriájában mozog. (A tájnak magának is megvan a múltja).

A földrajztudomány Dékány számára tudomány-rendszeres szempontból elsősorban tudományközi jellegű, kapcsolattudomány, s határtudomány egyszerre. A földrajztudomány külső és belső problémái, éles vitái erre az alaphelyzetre vezethetőek vissza. Mind Dékány felfogása, mind pedig az összefoglaló ábrája jelentős vitákat váltott ki. Teleki, bár korántsem azonosult teljesen Dékány földrajztudományi felfogásával úgy ítélte meg, hogy: „A magyar földrajztudomány már eddig is sok köszönettel tartozik Dékánynak a földrajztudomány fogalmának és helyzetének tudományelméleti tisztázása terén” (*Teleki P.* 1921, p. 48.). Mások fenntartásokkal kezelték törekvéseit, egyesek élesen elutasították a megközelítéseit.

Az oksági elv és kapcsolatrendszer földrajzi kialakulása szükségszerűen nyitott utat a genetikus gondolkodásnak, szükségszerűen vezetett el az alkotó emberhez, a szociogeográfia kialakulásához. A szociogeográfiában a meghatározó szempont a koordináció, a térbeli formák egymáshoz való viszonya. A földrajz az idő és a tér kategóriájában mozog. (A tájnak magának is megvan a múltja).

A táj, a tájhatás (in concreto tájé, a táj szinguláris hatása) kutatása a magyar földrajztudomány egyik legjelentősebb feladata, hiszen pl. a magyar történeti fejlődés, azon belül pedig különösen az Alföld kérdésköre nem érthető meg a földrajzi táj hatásai nélkül. A földrajzban dominál egy gondolat, egy módszertani alapelv, a genetikus elv, ami a táj fogalmában gyökerezik

Dékány a földrajztudományt filozófikus-összekapcsoló tudománynak tekintette, „egyértelműleg a genetikus tudománykörbe” helyezte, s végső megfogalmazásában tájföldrajzként határozta meg. Dékány kultúrföldrajzi (anthropogeográfiai, emberföldrajzi, társadalomföldrajzi stb. nevek alatt) munkásságán belül a kultúrföldrajz meghatározásának, lehatárolásának, kapcsolatrendszerének problematikája többször és többféle megközelítésben, megfogalmazásban megjelent.

A kultúrföldrajz Dékány számára kapcsolattudományként fogalmazódott meg, mégpedig a szociológia és a földrajztudomány kapcsolattudományaként. Az ilyen értelemben meghatározott kultúrföldrajz jelentős részben igényli a problémák elemzéséhez mind a földrajzi, mind pedig az átfogó szociológiai ismereteket. A kultúrföldrajz kutatási területe a kultúrszféra, mely jellegében és meghatározottságában lényegesen eltér a többi földrajzi szférától. A kultúrszféra elsősorban az emberi tevékenység bázisán fejlődő szféra.

A földrajztudomány belső struktúrálóadásához hasonlóan beszélt Dékány általános és leíró kultúrföldrajzról. Megítélése szerint a két megközelítés nem választható el élesen, s részben még mindkettőt kiforratlannak tekintette. A kultúrföldrajz segédtudományaiként definiálta a statisztikát, az ethnológiát, az ethnográfia és a közgazdaságtant.

A kultúrföldrajz belső struktúrálóadása jelentősen eltért a századfordulón. Dékány úgy ítélte meg, hogy mindenképpen a kultúrföldrajz részeként kell kezelni: a geofiziológiát, a geopszichológiát, valamint a gazdasági földrajzot, a kultúrgeomorfológiát, az agrogeográfiát, a településföldrajzot, az ethnogeográfiát, a technogeográfiát, a kereskedelmi és politikai földrajzot. Ebben a felfogásban a kultúrföldrajz valóságos integráló és szintetizáló földrajztudományként jelent meg. Dékány a kultúrföldrajzot a „jövő legfejldőképesebb tudományágának” tekintette. Dékány a kultúrföldrajznak sajátosságos világnézeti jelentőséget tulajdonított: a kultúrföldrajz az embert öntudatos és egyben kultúrlényé neveli.

A milieu-elmélet, a kultúrföldrajz és a szociológia közötti összefüggéseket vizsgálva vizsgálva Dékány első és fontos megállapítása az, hogy a Föld és az ember viszonyát elsősorban nem a geográfusok, hanem a filozófusok, történészek, szociológusok vizsgálták a legmélyebben (Dékány I. 1921/a). A földrajztudománynak fel kell vállalnia a Föld és az ember kölcsönkapcsolatának és a

kettő közötti hatásmechanizmusok kutatását. A kultúrföldrajzot kapcsolattudományként határozta meg Dékány, s úgy vélte, hogy: „...nincs olyan kultúrföldrajzi kérdés, melyet kizárólagosan és teljes egészében meg lehetne oldani – földrajzi szakismeret nélkül” (Dékány I. 1921/a, p. 45.). A geográfia és a szociográfia közötti kapcsolatokat elemezve fogalmazta meg Dékány a legátfogóbban kultúrföldrajzi felfogását, illetve foglalta teljes rendszerbe (Dékány I. 1921/b).

Dékány a politikai földrajz helyzetét, az államföldrajz és a kultúrföldrajz kölcsönhatását vizsgálva (Dékány I. 1922) úgy látta, hogy alapvető zavart okoz az, ha nem tisztázzák az államföldrajz viszonyát kifelé, legközvetlenebbül pedig a kultúrföldrajz felé. Önmaga számára is kritikai elemet tartalmaz az a megfogalmazása, hogy: „Már maga az a körülmény, hogy itt – legalább ez évben – két tudomány szerepel s mégis az elsőt bele szokták illeszteni a másodikba, felhívja a figyelmünket arra, hogy mindenekelőtt azt tisztázzuk – amit sem Wagner Hermann, sem utóbb Supan nem tett meg –, hogy a kettőnek mi az egymáshoz való viszonya” (Dékány I. 1922/a, p. 43.).

Dékány egyet ért Wagner azon megfogalmazásával, hogy az államföldrajz része a kultúrföldrajznak, de a kettő viszonyát nem kívánja az egész és rész mechanikus alkalmazásával megragadni, mert szerinte a kultúrföldrajz jóval tágabb értelmű kategória – kapcsolattudomány mivoltából fakadóan – sokkal bonyolultabb, mint a legtöbb geográfus gondolta. A bonyolultság oka egy mondatban megfogalmazható: „A Földre tett hatást, melyet az emberi társadalom gyakorol, a kultúrföldrajz vizsgálja (Dékány I. 1922/b, p. 128.).

Dékány nem csak saját felfogását, kultúrföldrajzi rendszerét építette, hanem figyelemmel kísérte a nemzetközi tendenciákat, s különösen a magyar törekvéseket (Dékány I. 1922/c). Cholnoky Jenő emberföldrajzi rendszerét elemezve arra a következtetésre jutott, hogy: „A kultúrföldrajz ma olyan, mint egy épülő ház állványzata” (Dékány I. 1922/c, p. 218.). A nemzetközi földrajztudomány képviselői közül elsősorban Ratzel, Semple, Brunhes, Vidal de la Blache munkásságát kísérte nyomon, s úgy látta, hogy megjelentek a kultúrföldrajz eltérő felfogásai, kidolgozták egyes elemeit, de maga az egész még képlékeny, formálódás alatt áll.

Cholnoky felfogását Dékány tanulságosnak tekinti, de egyben korlátozottnak is. Dékány újrafogalmazott felfogásában: „A kultúrföldrajz vagy anthropogeográfia középpontjában a kultúrszféra és a kultúrember viszonya áll” (Dékány I. 1922/c, p. 128.). A kultúrföldrajznak meg kell haladnia a homo animalis fogalmát, s el kell jutnia a homo culturalis fogalmához. A homo animalis kérdéskörével a biogeográfia, a homo culturalissal a kultúrföldrajz foglalkozik az elmélet és a kutatás szintjén.

A homo culturalis és a milió közötti viszonyok vizsgálata a kultúrföldrajz körébe tartozik. A kultúrember kezdetben a milió hatalma alatt állt, majd kulturális fejlődése révén csökkentette a környezettől való függését. Az ember a maga tevékenysége révén fokozatosan megváltoztatja az őstáját (természeti, nyers

táját), s létrehozta a kultúrtájat, s a kultúrtájak rendszerén keresztül a kultúrszférát. A kultúrtájon és a kultúrszférán belül az ember és a környezet közötti viszony már az ember javára változott meg.

Dékány és a milieu-elmélet

Dékány István földrajzi munkásságának egyik leglényegesebb elméleti problémája a milieu-elmélethez kötődik. Kiinduló pontja, hogy a XIX. századi tudományos gondolkodás számára, s különösen a földrajztudomány számára gondot jelentett az ember fizikai és társadalmi környezete egységben, ill. elkülönítve való szemlélete, az „ember beállítása környezetébe”. A fizikai-természeti-geográfiai környezet elkülönítése elméletileg vetődött fel, de gyakorlati következményei is lettek. (Hasonló módon gondokkal járt a biológiai-gazdasági-geográfiai környezet elemeinek elkülönítése is).

Dékány szerint az ember–környezet viszonyában az alapkérdés az, hogy a kapcsolatot geomonista alapon (a Föld a történeti-társadalmi fejlődés egyetlen oka) fogalmazták-e meg, s így azt tételezték, hogy a fejlődés nem származhat magából az emberből. Az ember nem lehet a környezethatások pusztá lenyomata, az ember cselekedeteiben állandó fejlődési törekvés jelenik meg, s ez az embert a környezete folyamatos átalakítására bírja. A XIX. században az ember a környezeti hatások tárgyából cselekvő alannyá vált.

A környezethatás kutatói felfogása és értelmezése történetileg többféleképpen alakult, Dékány szerint lényegében a következő modellekben ragadható meg:

$M \rightarrow A,$

$M \rightarrow P \rightarrow A,$

$M \rightarrow P (t+i) \rightarrow A,$

ahol M = milieu, A = emberi akció, P = perszonalitás, t = teleosz, céltartalom, i = instrumentális (eszköz) tudás, $\rightarrow$ = a hatás iránya.

Dékány a földrajzi környezetet a földrajzi értékek összességét érti. A földrajzi érték nem más, mint „Mindazon mozzanatok amelyek a földfelszínhez rögzített állapotokban csakis a helyszínen fejthetnek ki hatást, az emberre nézve, az emberi célokhoz viszonyukban: specifikus földrajzi értékek”. A földrajzi értéktől meg kell különböztetni a gazdasági értéket. Ezek hatáskifejtése a földfelszíni lerögzítettségétől független. A gazdasági értékek általában átalakított földrajzi értékek.

Dékány a milieu-elmélet tekintetében a francia possibilista felfogást tette magáévá. Elutasította az abszolút determinisztikus felfogást, (mind a természetit, mind pedig a társadalmi). Megteremtette egy modern környezetfelfogás kialakulásának a feltételeit.

Dékány úgy látta, hogy a modern antropogeográfia szinte Pallas Atheneként egyszerre pattant ki Ratzel fejéből. Ettől az időponttól a társadalomföldrajz a földrajztudomány egészéhez képest is súlyosabb problémákkal küzdött. Ennek

részben az volt az oka, hogy kialakulásakor magán viselte a XIX. század természettudományos hatásait, részben pedig az, hogy rendkívül nehéz elméletileg, rendszerében, módszertanában megragadni. (Ezért az alapító atyák nem is igen törekedtek átfogó rendszer kialakítására. Ez vonatkozott mind a németekre, mind pedig a franciákra).

Az ember és környezete kapcsolatát és kölcsönhatásának modern problematikáját nem a földrajztudomány, hanem a történetfilozófia kezdte feltárni, mégpedig a történeti fejlődéssel összefüggésben. A földrajztudomány valójában sokat köszönhet a történetfilozófiának és a szociológiának a milieu-elmélet kidolgozása tekintetében. Dékány szerint a földrajztudomány egyik legfontosabb elméleti eleme, s a társadalomföldrajz lényegi vonásai mintegy a földrajztudományon kívülről érkeztek. A földrajztudomány ugyanakkor jelentős eredményeket ért el az elmélet különböző vonatkozásainak kidolgozásában, többször túlhajtásában és túldimenzionálásában.

A társadalomföldrajz fogalma és belső tagozódása

Dékány úgy látta, hogy a modern antropogeográfia szinte Pallas Atheneként egyszerre pattant ki Ratzel fejéből. Ettől az időponttól a társadalomföldrajz a földrajztudomány egészéhez képest is súlyosabb problémákkal küzdött. Ennek részben az volt az oka, hogy kialakulásakor magán viselte a XIX. század természettudományos hatásait, részben pedig az, hogy rendkívül nehéz elméletileg, rendszerében, módszertanában megragadni. (Ezért az alapító atyák nem is igen törekedtek átfogó rendszer kialakítására. Ez vonatkozott mind a németekre, mind pedig a franciákra).

A társadalomföldrajz első kiinduló pontja az, hogy a társadalmat konkrét térbeli alapjaiban kell szemlélni. A társadalom szerkezete aligha mondható földrajzi úton megoldhatónak, de mégis földrajzi alapokon kell kiindulni.

A társadalomföldrajz kapcsolattudomány, melyben az ember (szociológia) és a Föld jelenségeinek a tudománya (földrajz) állandó kapcsolatba és kölcsönhatásba kerülnek egymással. A földrajznak a továbbiakban nem szabad az „absztrakt emberrel operálnia”, a földrajztudomány előtt is bizonyos szociológiai perspektíváknak kell lebegnie.

A társadalomföldrajz belső struktúrája Dékány szerint még sok esetlegességet hordoz, de a fő vonalak már megfogalmazhatóak az 1920-as évek elején:

* A természet hatásának vizsgálata általában:

- a) a természet hatása az emberi szervezetre – geofiziológia,
- b) a természet hatása az ember lelki életére – geopszichológia.

* A természet hatása speciálisan, részleteiben:

- a) gazdasági földrajz,
- b) kultúrgeomorfológia,
- c) agrogeográfia,

- d) településföldrajz,
- e) ethnogeográfia,
- f) technogeográfia,
- g) kereskedelemföldrajz,
- h) politikai földrajz.

A leíró társadalomföldrajz a jövőben is felvállalhat gyakorlati feladatmegoldásokat is. A leíró szociográfia felölelheti: a) a kultúrföldrajzi, b) a demobiológiai (statisztika, népesedéstan, fajegészségtan, útleírások), c) közgazdasági (statisztika, részben gazdasági földrajz, útleírások), d) a szellemi élet (etnográfia, leíró államtan, tudományos és irodalmi útleírások) bemutatását.

A különböző részágazatok kifejtése egyenlőtlenül történt meg Dékány munkásságában. Leginkább a politikai (államföldrajz) foglalkoztatta (Dékány I. 1922/a, 1922/b, 1923, 1941). A politikatudomány mindig vizsgálta valamilyen módon és mértékben az állam területi alkotó elemét, de elnagyoltan tette ezt. Az I. világháború ébresztette rá a társadalomtudományok jelentős részét, hogy a területiség milyen jelentős.

Dékány különös figyelmet fordított Rudolf Kjellén államelméleti és politikai földrajzi munkásságának az elemzésére. Úgy ítélte meg, hogy Kjellén egyszerre hatott az államelméletre és a politikai földrajzra, amikor a újragondolta az állam alapvető fogalmi jegyeit és működésének földrajzi összefüggéseit.

A településföldrajz tekintetében a legfontosabb elemként azt emelhetjük ki, hogy az 1920-as évektől kezdve többször megfogalmazta, hogy a települések és településtípusok (város, falu) nem egyszerűen a természeti földrajzi környezet nyers produktumai, hanem történetileg fejlődő, társadalmi produktumok is. Az 1930-as években tudatosan közvetítette a nemzetközi szociológiai irodalmat és azok eredményeit a magyar településtudomány felé (Dékány I. 1935).

Dékány a városfejlődés tekintetében fordult talán leginkább szembe a „geomonizmussal”, nevezetesen azzal a földrajzosok által vallott felfogással, hogy a városok többsége földrajzi energiák hatáshalmazódása lenne. Dékány számára mind a falu, mind pedig a város sajátos életformaként jelenik meg.

Dékány István földrajzi tankönyvírói tevékenysége

Az emberföldrajz problematikája nem csak a tudományos kutatás és elmélet területén jelentkezett, hanem az oktatásban is. Az 1921-es évtől kezdve az „emberföldrajz” középiskolai tananyagává vált. 1921-ben három középiskolai tankönyv jelent meg csaknem azonos címen (Dékány I. 1921/d, Hézsér A. 1921, Vargha Gy. 1921), de lényegileg eltérő tartalommal, különböző felfogásokat érvényesítve.

A középiskolai oktatás reformtörekvéseihez kapcsolódva Dékány mindenki számára világosan és egyértelműen, didaktikus módon fogalmazta meg a kultúrföldrajzról vallott felfogását (Dékány I. 1920). Az emberföldrajz és a kultúrföldrajz szinonimaként jelent meg számára, s a kultúrföldrajzot „egy ma még szerény,

de biztos kultúrbázisul szolgáló tudomány”-nak tekintette. Dékány számára az ember fogalmában nem pusztán annak természettudományi fogalma jelent meg, hanem az ember ennél lényegesen többet jelentett kutatásaiban. A történeti fejlődés során az ember sajátos és sokoldalú „kultúrképességekre” tett szert. A kultúrföldrajz elsődleges meghatározottsága: „a kultúrföldrajz vizsgálja a Föld és a speciális kultúrképességet nyert ember viszonyát, a kultúra ismert legmagasabb színvonalának tekintetbevételével” (Dékány I. 1920, p. 84.).

A középiskolások számára készült, az emberföldrajz vázlatát bemutató tankönyvében (Dékány 1921/d) a bevezetés után didaktikusan tagolva mutattatta be a kérdéskört, méghozzá az általánostól haladva a különös (specifikus) felé:

Az általános földrajz részei

A növény és állatvilág (bioszféra) és az ember

A Föld felszíne és az ember

A Föld és az élelemszerzés módjai

A talaj minőségének hatásai (a talaj művelése)

Az ember földrajzi elhelyezkedése (a település)

A Föld felszíni alakulatainak hatása az ember életére

A bányászat és az ipar függése a természettől

Közlekedés, szállítás és a kereskedelem, a Föld viszonyaival való összefüggésük

Az állam és elhelyezkedése a Földön (államföldrajz)

Magyarország földrajzi önállósága és mai helyzete

Nemzetközi élet. Az európai műveltség elterjedése. A nemzetek versenyképessége

I. Függelék: Statisztikai adatok

II. Függelék: A kultúrföldrajz irodalma és módszere

A földrajz oktatásának módszertani kérdései

Dékány István első földrajzi-módszertani publikációi az Országos Középiskolai Tanár Egyesület Közlönyében jelentek meg 1910-től kezdve. Bekapcsolódott a földrajzi oktatás reformkérdéseinek a vitájába, s már ekkor síkra szállt az antropogeográfia középiskolai oktatásának a fontossága mellett.

Dékány kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a földrajzi ismeretek terjesztésének, a földrajztudomány eredményei népszerűsítésének, a földrajz, különösen a kultúrföldrajz középiskolai oktatásának. 1920-ban úgy látta, hogy a XIX. század a „technicizmus” százada volt, a XX. század ennek mintegy ellenhatásaként a „szellemi-kulturális tudományok” nagy százada lesz. (Ez a jóslata nem igazán vált be). A kultúrföldrajz középiskolai bevezetésével az oktatáspolitikai valóságos kultúrmozgalmat támogat.

A középiskolai oktatásba bevezetett kultúrföldrajz Dékány szerint: „komplikált tudomány, komplikált annyiban, hogy két problémajellem ütközik a felszínre: a „Föld” természettudományi s az „ember” kultúrtudományi nézőpontja.... a kultúrföldrajz vizsgálja a Föld és a speciális kultúrképességet nyert ember viszonyát, a

kultúra ismert legmagasabb színvonalának tekintetbevételével. Röviden e diszciplína nem egyéb, mint a kultúrszféra tudománya” (Dékány I. 1920 p. 84.).

A középiskolai kultúrföldrajzot kapcsolattudománynak tekinti a szociológia és a földrajztudomány között. A kultúrföldrajza is vonatkozik, hogy harmas felfogásban, ill. célrendszerben művelhető (általánosítás, leírás, genetikus vizsgálat). Ennek következtében a középiskolában is megjelenik az általános-, a leíró- és a történelmi kultúrföldrajz. A kultúrföldrajz oktatásának elsődleges feladata, hogy a diákok megismerjék az ember és a természet kölcsönhatásos, s nem egyoldalú determinisztikus viszonyát.

Dékány világnézeti jelentőséget tulajdonít a kultúrföldrajznak és középiskolai oktatásának. A természet által nyújtott lehetőségek valójában az öntudatos kultúr-ember által felismerve válnak igazi lehetőségekké. „... a kultúrföldrajz az embert öntudatos kultúrlénnyé neveli”, s valójában ez a középiskolai oktatásának legfőbb értelme és célja.

Dékány középiskolai tankönyve éles viták keresztüztébe került. A Földrajzi Közleményekben ismertető Strömpl Gábor úgy látta, hogy Dékány földrajz címén nem földrajzot, hanem jelentős részben „geobiológiát” adott. Strömpl úgy ítélte meg, hogy a tankönyv az emberföldrajz vázlatának is kevés.

Nem Dékány István volt az egyetlen filozófus, aki a XX. század első két évtizedében felvállalta az önmagát egyre mélyebb személyi ellentétekbe, tudományos és erkölcsi válságba „vitázó” földrajztudomány tudomány-rendszertani, ismeretelméleti kérdéseinek a tárgyalását. Dékány István mellett kiemelésre érdemes Fitos Vilmos, aki filozófusként a geográfia filozófiai alapkérdéseire direkt módon kereste a választ, s Telekivel több fordulóban vitázva, jelentős (soha igazán nem méltatott és méltányolt) szolgálatot tett a magyar földrajztudománynak.

Fitos megítélése szerint a „...a geográfia ismeretani kérdései mostanáig sem nyertek elfogadható megoldást”. A geográfia mibenléteinek megítélése nem csak a földrajztudósok belügye, hiszen a válasz visszahat a középiskolai és egyetemi oktatásra is. Fitos elriasztó példaként hozta fel a budapesti egyetemen történt „személyváltozást”, mely ugyanakkor „irány- és felfogásváltozást” is jelentett a geográfia tekintetében (Fitos V. 1917/a).

Összegzés

A formálódó modern magyar társadalomföldrajz egyszerre küzdött a kialakulás elméleti kihívásaival és gyermekbetegségeivel, a történelmi szituáció sajátosságaiból fakadó nemzeti feladatvállalások terheivel, sőt kényszereivel, az intézményesülés személyi problémáival. A szélesebb értelemben vett földrajztudomány, a rokontudományok a változást, átalakulást egyaránt válságként élték meg. A tudomány- és társadalomfilozófia több jeles egyéniségének a figyelme a földrajztudomány felé fordult az 1910-es évektől kezdve.

Dékány István a magyar földrajztudomány „hivatásos” művelőihez képest kiemelkedő filozófiai, tudományelméleti felkészültséggel nyúlt a földrajztudomány

legalapvetőbb, s legfontosabb korabeli kérdéseire. Részben „kötötte” gondolkodását a korabeli földrajztudomány állapota, részben pedig jelentős kérdésekben túl tudott lépni a megcsontosodott elméleti kereteken.

Dékány egész földrajzi tevékenysége, munkássága és eredményei a „céhbeli geográfusok” ellentétes megítélésének keresztüztébe került. Teleki szinte minden tekintetben nagyra becsülte Dékány törekvéseit, mások elutasították, s jó néhányan úgy tettek, mintha nem is jelentek volna meg alapvető tanulmányai.

Dékány István nem oldotta meg a korabeli földrajztudomány alapkérdéseit, de jelentős hatást gyakorolt az újragondolás irányába. Munkásságának legtanulságosabb eleme, hogy csak átfogó filozófiai ismeretek bázisán (legyenek azok akár vitathatóak is) lehet potenciálisan megoldani egy-egy szaktudomány legátfogóbb kérdéseit.

Irodalom

- BEZDEK J. (1916): Néhány szó a földrajz tanításához. Budapest, Fritz Nyomda. Klny a Budapesti X. ker. állami főgimnázium 1915/16 évi értésítőjéből.
- BRUNHES, J. (1925): La géographie humaine. Paris, Félix Alcan. Harmadik kiadás.
- CHOLNOKY J. (1913): Modern földrajzi törekvések. Magyar Figyelő, III. évf. pp. 345–350.
- CHOLNOKY J. (1922): Az emberföldrajz alapjai. Budapest, Magyar Földrajzi Értekezések IV.
- CHOLNOKY J. (1923): A mai földrajz. In: Teleki P. – Vargha Gy. (szerk.): Modern földrajz és oktatása. Budapest, Studium. pp. 5–12.
- CHOLNOKY J. (é.n.): Az ember drámája. A Föld titkai III. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.
- CZIRBUSZ G. (1883): Anthro-Geographie. Könyvismertetés. Földrajzi Közlemények, XI. évf. pp. 379–384.
- CZIRBUSZ G. (1902): Magyarország a XX. évszázad elején. Temesvár, A Polatsek-féle Könyvkereskedés kiadása.
- CZIRBUSZ G. (1905): PER ASPERA (Czirbusz Géza 30 éves tanári jubileuma. Emlékül kedves tanítványainak.) Sátorajjáújhely, Zemplén nyomda.
- CZIRBUSZ G. (1911): Az ember geográfiájának tanítása. (Physikai vagy emberi geografia-e a fontosabb?). Klny. Magyar Középiskola, IV. évf. 8. számából. Budapest, Stephaneum nyomda.
- CZIRBUSZ G. (1910): Nemzetek alakulása anthro-geografiai szempontból. Nagybecskerek, Pleitz nyomda.
- CZIRBUSZ G. (1912): A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták. Budapest, Eggenberger nyomda.
- CZIRBUSZ G. (1915): Anthro-geografia. I. A Föld felületi formáinak hatása. Budapest, Franklin Társulat.
- CZIRBUSZ G. (1917): Az ember geográfiája. Az anthro-geografia II. része. Budapest, Franklin Társulat.
- CZIRBUSZ G. (1919): Geopolitika. Az anthro-geografia III. része. Budapest, Franklin Társulat.
- DÉKÁNY I. (1918): A földrajz tudományos módszere és ismeretana. (A tájtényező a fejlődésben.) Földrajzi Közlemények, XLVI. évf. 1. sz. pp. 1–22.

- DÉKÁNY I. (1920): Mi a kultúrföldrajz (anthropogeográfia) és jelentősége? Magyar Középiskola, XIII. évf. 1–10. sz. pp. 82–91.
- DÉKÁNY I. (1921/a): Milieu-elmélet, kultúrföldrajz és a mai szociológia. Föld és Ember, I. évf. 1. sz. pp. 40–50.
- DÉKÁNY I. (1921/b): Geográfia és szociográfia. Földrajzi Közlemények, XLIX. évf. 5–7. sz. pp. 131–147.
- DÉKÁNY I. (1921/c): Oksági problémák a kultúrföldrajzban. Földrajzi Közlemények, XLIX. évf. pp. 152–153.
- DÉKÁNY I. (1921/d): Ember és Föld. (Az emberföldrajz vázlata) Középiskolák számára. Budapest, Kath. Tanáregyesület kiadása.
- DÉKÁNY I. (1922/a): A politikai földrajz jelen állása. Föld és Ember, II. évf. 1. sz. pp. 42–53.
- DÉKÁNY I. (1922/b): Kritikus fejezetek az államföldrajzban. Föld és Ember, II. évf. 2. sz. pp. 114–129.
- DÉKÁNY I. (1922/c): Egy új kultúrföldrajzi rendszer. (Néhány elvi megjegyzés Cholnoky rendszeréhez.) Földrajzi Közlemények, L. évf. pp. 218–225.
- DÉKÁNY I. (1923/a): A modern földrajztudomány tárgyköre és részei. In: Teleki P. – Vargha Gy. (szerk.) Modern földrajz és oktatása, Budapest, Studium Kiadása. pp. 13–26.
- DÉKÁNY I. (1923/b): A kultúrföldrajz (antropogeográfiai) jelentősége a középiskolában. In: Teleki P. – Vargha Gy. (szerk.) i. m. pp. 101–105.
- DÉKÁNY I. (1923/c): Kjellén államelmélete. Társadalomtudomány. pp. 354–366.
- DÉKÁNY I. (1924): Az ember környezete viszonyának új elmélete. (Az anthropogeográfia alapvetéséhez). Földrajzi Közlemények, LII. évf. 1–3 sz. pp. 1–23.
- DÉKÁNY I. (1926): A szociológia haladása az utolsó tíz évben. Teleki P. – Karl J. – Kéz A. (szerk.): Magyar Földrajzi Évkönyv az 1926. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R. T. pp. 104–116.
- DÉKÁNY I. (1932): Ember- és környezetismeret a történettudományban. Kiny Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny. 8 p.
- DÉKÁNY I. (1935): Város és falu szociológiai szempontból. Városi Szemle, 21. évf. 641–671.
- DÉKÁNY I. (1936): Pedagógiai elvek. (Bevezetés a nevelői gondolkodásba) Budapest, Országos Középiskolai Tanáregyesület. Pedagógiai Szakkönyvek. I. kötet.
- DÉKÁNY I. (1941): Nép, nemzet, állam viszonya ma. Társadalomtudomány, 21. évf. pp. 5–28.
- FITOS V. (1917/a): Milyen tudomány a geográfia? Földrajzi Közlemények, XLV. évf. pp. 362–392.
- FITOS V. (1917/b): Válasz gróf Teleki Pál megjegyzéseire. Földrajzi Közlemények, XLV. évf. pp. 458–467.
- HAJDÚ Z. (1998): Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. Tér és Társadalom, XII. évf. 3. sz. pp. 93–104.
- HAJDÚ Z. (2000): Dékány István: A modern magyar társadalomföldrajz egyik megteremtője és elfelejtett egyénisége. In: Alföld és a nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. Szerk.: Dövényi Zoltán. MTA Földtudományi Kutató Központ, Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. pp. 341–354.
- HAJDÚ Z. (2002): Czirbusz Géza a magyar társadalomföldrajz „temetetlen” halottja. In: Abonyiné Palotás J. – Becsei J. – Kovács CS. (szerk.) A magyar társadalomföldrajz gondolatvilága. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, pp. 108–120.
- HAJDÚ Z. (2000): A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés, 1918–1920. Kisebbségkutatás, 9. évf. 2. sz. pp. 224–233.
- HALTENBERGER M. (1935): Czirbusz Géza és a magyar geográfia. (Emlékezésül Czirbusz Gézáról). Budapest, Stephaneum nyomda Rt. A Szent István Akadémia Mennyiségtan-, Természettudományi Osztályának felolvasásai. III. köt. 3. szekció.
- HÉZSER A. (1921): Az emberföldrajz elemei. A középiskolák III. osztálya számára. Budapest, Szent István-Társulat kiadása.
- HÉZSER A. (1922/a): Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre. Föld és Ember, 2. évf. pp. 16–34.
- HÉZSER A. (1922/b): Az emberföldrajz elemei. (Anthropogeográfia). A középiskolák alsóbb osztályai számára. Budapest, Szent-István-Társulat kiadása.
- HUNFALVY J. (1873): A földrajzi tudomány jelen állása. - Földrajzi Közlemények, I. évf. 1. sz. pp. 26–49.
- KARL J. (1937): A földrajz tanítása. – Országos Középiskolai Tanáregyesület. Pedagógiai Szakkönyvek, No. 4. (Dékány István szerk.)
- LÁNG S. (1970): A földrajzoktatás múltja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1870–1970 között. In: Antal Z. – Láng S. – Sárfalvi B. (szerk.): A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajzi Tanszékeinek Centenáriumú Évkönyve. pp. 9–50. Budapest, ELTE.
- MENDÖL T. (1947): A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet.
- PRINZ GY. (1934): Visszapillantás a magyar emberföldrajz negyven évére. Földrajzi Közlemények, LXXI. évf. 4. sz. pp. 278–288.
- RATZEL, F. (1887): A Föld és az ember. (Anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SELMECZI J. (1995): A két gondolat bölcsellete. (Fitos Vilmos filozófiai rendszere.) Magyar Filozófiai Szemle, 39. évf., 1–2. sz. pp. 107–118.
- SEMPLE, E. CH. (1911): Influences of Geographic Environment. (On the Basis of Ratzel's System of Anthropo-Geography.) New York, Henry Holt and Company.
- SÍPOS A. M. – NAGY M. M. (1998): Földrajzoktatás a válságos évtizedekben. Magyar Pedagógia, 98. évf. 1. sz. pp. 41–57.
- STRÖMPL G. (1921): Ember és Föld. Földrajzi Közlemények, XLIX. évf. pp. 55–56.
- TELEKI P. (1917): A földrajzi gondolat története. (Essay). Budapest, Szerző kiadása.
- TELEKI P. (1917): Megjegyzések Dr. Fitos Vilmosnak könyvről írt bírálatához. Földrajzi Közlemények, XLV. évf. pp. 453–457.
- TELEKI P. (1921): Dékány István Mi a kultúrföldrajz (Anthropogeográfia) és jelentősége. Cikkismeret. Földrajzi Közlemények, XLIX. évf. pp. 48–52.
- TELEKI P. – VARGHA GY (szerk.) (1923): Modern földrajz és oktatása. Budapest, Stúdium.
- TERPERICS K. – SÁRINÉ GÁL E. – NÉMETH G. – SÜTŐ L. – HOMOKI E. (2015): Földrajztanítás – válogatott módszertani fejezetek. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- VARGHA GY. (1921): Az emberföldrajz elemei. Az ember és a föld. A gimnáziumok III. és a reáliskolák IV. osztálya számára. Budapest, Franklin Társulat kiadása.
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1921): Principes de géographie humaine. Paris, Librairie Armand Colin.